

A filozófiai istenbizonyítás kérdései

Isten és a vallásos közösség

Isten létét, pontosabban a zsidó-keresztény kinyilatkoztatás Istenének létét nem lehet úgy tagadni, hogy a tagadás logikai és ismeretelméleti szempontból elfogadható legyen. Az istenfogalom ugyanis helyesen és jellegének megfelelően csak abban a kontextusban és abban a módszertani rendszerben kezelhető, amelyben létrejött, és amelyben keletkezése nyomán „használgák”. A fogalomnak ez a létrehozó és használó környezete pedig a vallásos közösség, amely Isten szóltatása nyomán és Isten szava „körül” alakult ki, s amely úgy is érti és értelmezi magát, hogy a személyes-abszolút Isten megszólította őt és kinyilvánította magát neki. Az Isten közeledésének így teoretikus és praktikus kontextusa is van a vallásos közösség számára: megszólalására az emberhez méltó elméleti és gyakorlati választ vár, azaz, hogy az ember használja eszét valamint alakítsa cselekedeteit, gyakorlati tevékenységét és életét a fölismert összefüggések értelmében.

Ily módon a vallásos közösség és az Isten egymástól szétválaszthatatlanok, filozófiai szempontból azt mondhatjuk, hogy a szó szoros értelmében *ontológiai és ismeretelméleti interdependenciában* (kölsönös függésben) vannak. Amennyiben az abszolút Isten megszólal és megnyilvánulása köré közösséget gyűjt, annyiban a vallásos közösség, *mint közösség* létében függ Istentől (ontológiai függés). Mint-hogy az abszolút-egy Isten lényege szerint pusztán az emberi ész erejével — pl. trinitás-„szerkezet” — nem ismerhető meg (ezt fejezi ki az *abszolút* fogalma, vagyis hogy mindentől elválasztott, mindenén túllévő), így az Istennek emberileg lehetséges helyes ismerete is függ az Isten önközlésétől (episztemológiai függés). Ez a megismerés csak egy lehetőségében soha ki nem zárható kinyilatkoztatásban megszólított és az azt elfogadó közösségben lehetséges.

Ugyanakkor másodlagos értelemben *Isten is függ attól a közösségtől, amelyet maga teremtett*. Ez természetesen nem az a fajta függés, amely Hegel dialektikus gondolkodása szerint az úr és szolga közt van, ahol az úr reálisan is függ a szolgától. Arra gondolok itt, hogy az az Isten illetve azon istenfogalom, amely a feltételezhető kinyilatkoztatás nyomán megjelenik az emberi közösségben, az ember Istene és az ember istenfogalma. Az ember számára csak saját valósága, saját valóságismerete, saját fogalmai és nyelve létezik, melyek elválaszthatatlanok az emberi közösségtől, annak teoretikus-kommunikatív-praktikus rendszerétől. Az ember számára megjelenő valóság mindig az ember, az emberi közösség valósága, és nem is létezik az ember számára más valóság. Tudniillik ha létezne is másfajta valóság, azt az ember nem tudná tudomásul venni, következképpen nem is tudna róla kommunikálni; tehát a számára meg nem jelenő „valóság” nem emberi valóság, és így számára nem is létezik.

Istennek az embertől való ontológiai „függése” tehát azt jelenti, hogy Isten az ember és az emberi közösség előtt úgy jelenik meg, mint aki az ember számára van, hiszen neki nyilatkoztatta ki magát. Az ember csak annak az Istennek a létéről tudhat, amelyik kinyilatkoztatja magát neki. A ember csak arról az Istenről tudhat, mely valamilyen módon fölveszi az érintkezést az emberrel, s amely

kifejezi-kimondja magát az embernek: Isten létét az ember kontextusában az ember fogalmazza meg egy lehetséges kinyilatkoztatás megtörténte nyomán. Relacionális ontológiát kell tehát feltételeznünk, hiszen Isten az Isten-ember és ember-Isten kapcsolatban jelenik meg az ember számára, s az ember Istent kizárólag ebben a kapcsolatban ismerheti meg. Meg kell még jegyezni, hogy az „ontológia” — mint „lételmélet” — fogalom is csak nagyon átvitt értelemben használható itt, hiszen Isten semmi esetre sem úgy létezik, ahogy mi a létezés gondolkodásunkban és tapasztalataink nyomán értjük. Erősebben fogalmazva: Isten nem létezik abban az értelemben, ahogy mi elgondoljuk a létezést.

Ismeretelméletileg pedig abban az értelemben „függ” Isten a közösségtől, hogy Isten éppen a közösség által válik ismertté, s e megismerésben döntő a közösség tagjainak szisztematikus megismerő aktivitása és megismerő praxisa. Természetesen ez az ismeretelmélet is relacionális. Isten létében és lényegiségében abszolút, így itt kifejezetten egy az ember felől megfogalmazott és analógiás értelemben vett függésről van szó, hiszen Isten mind létezésében, mind megismerhetőségében független az embertől.

Isten létének problematizálása

Az embernek alapvető vágya lévén a megismerés, Istent is meg akarja ismerni, illetve tudni akarja, van-e? A kérdés az, létezik-e Isten, és mit jelent az, hogy „Isten”, van-e a fogalomnak valamiféle valóság tartalma.

Bár Isten léte nem tagadható filozófiailag, ez még nem feltétlenül jelenti, hogy léte igazolható lenne. Lehetséges Isten létének elutasítása mint rendszer nélküli néma elfordulás is, annak konzekvenciájaként, hogy az „abszolút semmi állítása” csak abszolút némaság lehetne. Az abszolút semmi azonban nem állítható még abszolút némasággal sem. A semmivel, az abszolúttal vagy a transzcendenciával „kapcsolatos” abszolút némaság módszertanilag lehetetlen; a némaság, azaz az embernek önmagától és közösségétől való elméleti-gyakorlati-kommunikatív elzárkózása antropológiai „nonszensz”. Aki így viselkedik, nem emberként teszi azt, és éppen saját ép és egészséges ember-mivoltát kérdőjelezi meg. Az abszolút semmit állító tehát önellentmondásba keveredik, éppen saját életével adja meg a halálos dőfést az abszolút tagadásnak, a radikális némaságnak.

Az abszolút semmi helyett így legfőljebb *relatív semmiről* lehet szó, amelynek állítása annyit jelent, hogy ezen a világon, tehát a valamilyen módon meg tapasztalható világon kívül nem tételezhetünk valamit is. A relatív semmi állítója is „olyanról” állít valamit, amiről nem tud semmit, hiszen a világon kívül nincs semmi világ-szerű; s hogy a világon kívül mi van, ez hit kérdése.

Láthatjuk, hogy a logikailag egyetlen lehetségesnek látszó isten-elutasítás, az istenproblémától való néma elfordulás is további antropológiai és ismeretelméleti nehézségeket vet föl. A következőkben nézzük meg, milyen lehetőségei vannak gondolkodásunknak, hogy Isten létét bizonyítottan állítsa, azaz bizonyítsa.

Az istenbizonyítás kontextusa és struktúrája

Nyilvánvaló, hogy hívő gondolkodók foglalkoztak behatóan ezzel a kérdéssel. A tény, hogy valaki hívő és gondolkodik, nem teszi az illetőt csökkentett értékű

gondolkodóvá. A *módszer* dönti el, hogy valaki filozófus-e; a módszer tudatos megalkotása, a vizsgálatokon való tudatos végigvitele, pontos megfogalmazhatósága-közölhetősége, továbbá a lépések interszubjektív igazolhatósága. A filozófia módszertana soha nem volt egységes és koronként is változott. A vallásos közösséghez tartozó gondolkodónak nemcsak joga, de autonóm megismerő aktivitásának úgymond kötelessége is mindennek utánajárni, így Isten létének is; mint ahogy ez az állítás igaz egy nem-hívó gondolkodóról is.

A bizonyítások alapszerkezete, hogy feltételeznek egy kiindulópontot és ebből módszeresen eljutnak egy olyan jellegű entitás létének állításához, amelyről kijelentik, hogy „ez az, amit Istennek neveznek”. Eme struktúra alapelemeit kell megvizsgáljunk: a kiindulópontot, az előrehaladás módszerét, az entitás állítását és annak a keresztények Istenével való azonosítását.

A kiindulópont és az előrehaladás útvonala lehet az ember szellemi-lelki bensője (pl. Ágoston, Anzelm és Descartes), és lehet a „külvilág”, mely nem indokolja önmagát (Aquinói Szent Tamás).

A kiindulópont

Még a természettudományok végső alapjai sem racionálisak, az elemi, tovább vissza-nem-vezethető egységeket az adott tudomány szempontjából hit-jellegű, annak módszerein kívül álló megismerő aktussal fogadják el. A kiindulópont az adott tudományra nézve „transzcendens”, melyet az adott tudományos közösség *konszenzus* alapján fogad el. Ebben a megállapodásban szerepet játszik a kutató közösség szakmai tapasztalata, elvárásai és céljai.

Ugyanígy a filozófia kiindulópontjai is konszenzuson, egy nagyobb és az adott témában vagy tudásterületen iskolázott és tapasztalt közösség egyetértésén alapulnak. A filozófiai kutatást nagyon gyakran aktivizálták a szoros értelemben vett filozófián kívül eső problémák. A görögöknél meg kellett gondolni, hogy melyik a helyes polisz-berendezkedés, s ezen filozófusok dolgoztak. Századunkban a két világháború, a környezetszennyeződés, a túlnépesedés, a pusztító nacionalizmusok vagy irodalmi művek mind apropói filozófiai vizsgálódásnak. A filozófiának minden további nélkül lehetnek olyan kiindulópontjai, melyek rajta kívül állnak. Ugyanígy a filozófiai istenbizonyításoktól is azt várjuk el, hogy olyan kiindulópontjai legyenek, melyeket egy szakmai közösség elfogad. A végső kiindulópontok minden filozófiai vizsgálatban hitjellegűek, azaz filozófián kívüliek; természetesen a kiindulópontok elemzéssel és tapasztalatok révén finomíthatók, sőt teljesen átalakíthatók, vagy elvethetők.

A filozófiai istenbizonyítások kiindulópontjai általában olyan kijelentések, tételek, amelyeket minden gondolkodó ember el tud fogadni. Az istenbizonyításokat konstruáló filozófusok zöme azonban hívő, hiszen nekik volt intellektuális érdekük megfogalmazni az istenhit logikai és ismeretelméleti képviselhetőségét.

A bizonyító lépések

A bizonyító lépésektől logikai koherenciát követelünk meg. Gondolatmenetek ilyen szempontú ellenőrzése nem mindig egyszerű feladat. A lépésekben használt fogalmak jelentése a történelmi időben, de egyidejűség esetében közösségről

közösségre változhat. Azonos szintaktikai alakú fogalmak jelenthetnek mást és különbözőek ugyanazt. Nem beszélve arról, hogy a pusztán referenciális vonatkozásokon túl a pragmatikai komponens (a fogalom használatának módja, az emberi gyakorlathoz való kapcsolata) is változhat.

Van a racionális bizonyítással kapcsolatban egy további nehézség is: mi köze racionális gondolkodásunknak a valóság végső összefüggéseéhez, miért tételezzük vagy tételezhetjük, hogy racionális megfontolásaink megfelelnek a valóság (a természet) struktúráinak, azaz meddig érvényes a racionalitás? Ezek súlyos, mindmáig újra meg újra tematizált problémák. Gondolhatunk Heidegger logika-kritikájára, sőt akár az evolúciós ismeretelmélet elgondolására, miszerint a valóság és racionalitás korrespondenciáját az emberi fajnak az evolúcióban elért páratlan sikere bizonyítja. — Mindenképpen jogos a kérdés, vajon szigorú racionális lépésekkel előrehaladva eljuthatunk-e egy olyan abszolút lény fogalmához, amelyet Isten fogalmaként azonosíthatunk.

A bizonyított

Az istenbizonyítások során úgy járnak el, hogy bebizonyítják egy entitás létezését, amely aztán állításuk szerint azonos Istennel.

A bizonyítás definiálható, történelmi és „véges” fogalmakkal történik. Kérdés, hogy mi jogosít föl bennünket a bizonyítási folyamat végén arra, hogy az igazolt entitást a végtelen, abszolút és felfoghatatlan Istennel azonosítsuk? Szent Tamás például a bizonyításai végén kapott létezőt Istennel azonosítja. Szent Anzelm azt mondja, hogy Isten az, akinél nagyobb nem lehet gondolni. Bizonyítása során Isten fogalma helyett az így definiált fogalommal dolgozik. Ez az *azonosítás* azonban nem a racionális levezetés vagy elemzés műve, hanem egy *hítszerű intuitív látásmódé*. Az istenbizonyítás esetén a gondolkodó mintegy hitén keresztül, hitéből azonosítja a bizonyítás eredményét Isten létével. Nyilvánvaló, hogy ez az azonosítás csak a hit mozzanatában történik, hiszen Isten eleve definiálhatatlan és fölfoghatatlan a pusztán racionális gondolkodás számára.

Amikor az istenbizonyítás során a bizonyított azonos lesz Istennel, ez már a filozófia határmozzanata, a hit-mozzanat. Miközben tehát a bizonyítás menete filozofikus, a határponton a filozófia érintkezik a kinyilatkoztatással kapcsolatos tudásmóddal, a hittel. Amennyiben erről a pontról tovább akar menni és Istenről akar „tartalmilag” beszélni, teológiává válik.

A lét állításának módjai

A létet kétféleképpen állíthatjuk: a lét fogalma használható állítmányként (predikátumként) és pozícióként. Jelenlegi gondolatmenetünk szempontjából ugyan nem elengedhetetlen, hogy belemenyjünk azokba a vitákba, hogy a lét melyik fogalomhasználata helyes; de meg kell említeni a kétféle állítási módot.

Ha a *létet állítmányként* használjuk, akkor valamiről mondjuk, hogy van, azaz: x van. Ebben az esetben azt tételezzük, hogy a létezés mintegy járulékként kapcsolódik x -hez, azaz ha x -ről beszélünk, akkor ugyanúgy állapítjuk meg hogy létezik, mint ahogy a falevélről hogy zöld, vagy az elefántról hogy futó (éppen fut, s ez mint predikátum jelenik meg az elefántról). Fölmerül természetesen a

kérdés, hogy nincs-e a predikátumok sorában a létnek kitüntetett szerepe. A falevél ugyanis lehet sárga is, az elefánt pedig alvó; ekkor a predikátumok tartalma megváltozott, de beszédünk x-ről továbbra is értelmes. Ezzel szemben ha tagadjuk valaminek (x) a létezését, akkor semmiféle predikátumot nem állíthatunk erről a valamiről, ami nem is valami, mivel nem-valami, nem-van, azaz semmi, nincs. Ha a „van”-t tagadjuk, akkor minden predikátumot tagadunk, ha állítjuk, akkor rengeteg predikátumnak nyújtunk megvalósulási és megnyilvánulási lehetőséget. Ha tehát a létezést predikátumnak is tekintjük, nagyon speciális és kitüntetett szerepűnek kell tartanunk. Ha a létet mint predikátumot tagadjuk, akkor a tagadott dologgal kapcsolatos minden további értelmes kijelentő beszéd lehetőségét is tagadjuk; csak a feltételes kijelentéseknek lesz jogsultsága „ha majd lesz” vagy „lehetne” formában.

Ezt a nehézséget úgy lehet megoldani, hogy a létet *pozícióként* fogjuk föl. Ez a létpozíció a létezés valósító- és határmegnyilvánulása. Megállapítjuk, hogy vannak a dolgok, van ami van. De azt már nem tudjuk egyáltalán megmondani, hogy mi az, hogy van, mi teszi, hogy van ami van és nincs inkább semmi. A lét a létezés pozíciójában nyilvánul meg, közvetlenül adott, de hogy mi ez a lét, nem tudjuk, s nem is tudhatjuk mivel mi magunk is ezen pozíción belül vagyunk és nem tudunk erre a pozícióra „kívülről” tekinteni. A lét mint pozíció tehát még világunk esetében is érthetetlen, világunk esetében azonban rá tudunk mutatni, hogy íme van valami, ez itt létezik és megnyilvánul, s mi emberek is létezőnk és tudomásul vesszük mindezt. De hogy mi teszi a létezést, nem tudjuk, mert létezésen kívül nincs semmi, ami tehetné, hogy létezzon valami is. Saját létünk és a világ létének pozícióját sem értjük. Magunkról és a világról viszont tudjuk, hogy van.

Ilymódon az istenbizonyítások esetén sem Isten létének a megértéséről van szó, hanem annak a kérdésnek a sajátságos megközelítéséről, hogy Istenről mondhatjuk-e valamilyen módon, hogy léte pozicionált?

Mondhatjuk-e Istenről, hogy létezik?

Az első kérdés: mit lehet bizonyítani? A bizonyítás — akár matematikai, akár filozófiai — egyezményes (konvencionális) struktúrában gondolkodik, azaz ha adottak a szerkezet egyes elemei, akkor éppen a szerkezet tulajdonságainak ismeretében, a racionálisan szükségszerű kapcsolódások mentén eljuthatunk a bizonyítandó elemhez. A bizonyítás tehát egy adott rendszeren belül lehetséges. Az abszolút Isten viszont nem lehet egyetlen zárt gondolkodási séma *része* sem. Gondolkodásunk mindig történelmi és immanens: mindig probléma volt és lesz a transzcendencia megértése, gondolása, megfogalmazása és közlése.

Isten semmilyen értelemben nem kapcsolható a világhoz és fogalmainkhoz. Isten nem tulajdonsága a világnak és a világ nem Isten. Léte egészen más, mint amit mi megtapasztalunk, megélünk és megértünk.

További kérdés tehát, hogy ha Isten léte egészen más, lehetséges-e „létét” bizonyítani? A létezésről a tapasztaláson és a tapasztaláshoz kapcsolódó gondolkodáson keresztül tudunk. Nem csukott szemmel, csukott füllel és öntudatlanul élünk születésünk óta és nem csak úgy „gondoljuk”, hogy van lét (azért az idézőjel, mert öntudatlanul még „gondolni” sem lehet), hanem látjuk-halljuk-gondoljuk a létezést, azaz emberi közösségünkben felnőve és látva-hallva-gon-

dolködva tapasztaljuk meg azt, hogy van valami. Sajátságos léttapasztalásunk nyomán kialakult lét-fogalmunk nyilván nem használható az isteni létezésre. Isten egészen másként „létezik”, mint amit a mi létezés fogalmunk jelez. Erősebben fogalmazva azt is mondhatnánk, hogy Isten nem azon létezés-fogalom szerint létezik, ahogy ezt a fogalmat mi használjuk, sőt Isten a mi természetes fogalmaink szerint nem is létezik, mert ha létezne, akkor azonos lenne valamilyen módon a természettel és ezzel a világgal. Ily módon ha azt mondjuk, hogy Isten létezik, olyant mondunk amit nem értünk, mert létezés fogalmunknak nincs olyan konnotációja, mely megfelelne az isteni létezésnek. Ugyanakkor ha valaki azt mondja, hogy „Isten nem létezik”, s ennek során azt a létezés-fogalmat használja, amit ebből a létből „tanult” meg, valójában helyesen fogalmaz akkor is, ha esetleg nem helyesen gondolkodik. Ugyanis általában akik kijelentik, hogy Isten nem létezik, egy immanens lét-fogalommal jelentik ezt ki. Ha tehát két olyan ember vitatkozik, hogy létezik-e Isten, akik további megfontolások nélkül a „hétköznapi” fogalmakat használják, s az egyik Isten létét, másik pedig nem-létét állítja, akkor mindketten éppen az ellenkezőjét állítják, mint amit gondolnak. Az Isten létét tagadó valójában Isten lehetséges létezését állítja, aki nem úgy és abban az értelemben létezik, ahogy a világ. Aki pedig Isten létét a létezés immanens fogalmával állítja, ugyan azt gondolja, hogy az „Isten” nem üres fogalom, de nem tisztázott fogalmával szemantikailag téved: Isten semmi esetre sem létezhet abban az értelemben, ahogy a világ létezik. Ha tehát Isten létezik, nem abban az értelemben, hogy a mi létezés szavunkkal ezt a magunk számára valóban érthető és elgondolható módon kifejezzük.

Az istenbizonyítás fajtái

Az istenbizonyítás útja lehet internális, vagy externális. Az első a platonai, a másik az arisztotelészi útra vezethető vissza.

Az *internális istenbizonyítás* úgy gondolja, hogy az ember bensőjében, szellemi lelki fölemelkedéssel juthat el Istenhez, miközben elvonatkoztat a külvilágtól. Az ember ha megtisztítja és „erősíti” gondolkodását és a gondolkodáshoz kapcsolódó praxisát, akkor a gondolkodás belső-immanens erejével vagy a lélek erőfeszítésével juthat el Istenhez. A gondolkodásnak ez a jellege és ez a bizonyítási mód az újplatonizmuson (Plotinosz) és az ettől az irányzattól sokat tanuló Szent Ágostonon keresztül jutott be a Nyugat filozófiájába. Egyes változatok a gondolkodásra helyezik a hangsúlyt (Anzelm), mások az ember teljes benső átalakítására, mely a gondolkodás mellett lényegi elemként magában foglalja az etikai szféra átalakítását is (például az újplatonikus hatás alatt álló és a manicheizmust ugyan leküzdő de gondolkodási struktúrájában azt részben megőrző Ágoston). Az *externális bizonyítás* szerint a világ jellegéből, szerkezeti sajátágaiból és fölsímet esetlegességéből következetes gondolkodással eljuthatunk a szükségszerű létező fogalmához (pl. Szent Tamás).

A hívő ember és a hívő közösség igyekszik gondolkodásával is alátámasztani hitét. Az istenbizonyítások ilyen jellegű próbálkozások, és megfelelő ismeretelméleti és módszertani megkötésekkel — a filozófia szerves részét képezik.